

РОЗДІЛ I

МЕГАТЕКСТ В. ВИННИЧЕНКА: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА, ПСИХОЛОГІЧНА ТА ФІЛОСОФСЬКА РЕЦЕПЦІЇ

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ПЕРЦЕПЦІЇ МАТЕРИНСТВА У ТВОРАХ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Любов БОГДАНОВА (Кіровоград)

У статті комплексно досліджено авторську перцепцію материнства в мегатексті В. Винниченка. Здійснено аналіз особистих авторських рис, які унаочнюють домінування архетипу матері, зокрема, психологізація жіночих образів, імпліцитність страху, перманентність самогубства.

Ключові слова: архетип матері, страх, мотив самогубства, нарцицизм, амбівалентність.

The author investigates perception of maternity in Volodymyr Vynnychenko' literary texts in detail. Dominating of mother's archaetype, particularly presence of fear, suicide' permanence and women image' psychologization are investigated too.

Key words: mother archetype, fear, suicide motive, narcissism, ambivalence.

Майже всі дослідники творчості Володимира Винниченка відзначають надзвичайну психологічність, напруженість, і, певною мірою, трагічність його творів. Літературні герої досить часто постають перед читачем у межових станах, коли їхні вчинки мотивуються тільки емоційними переживаннями. Українське літературознавство здійснило не одну наукову розвідку для того, щоб відшукати передумови подібного авторського генію.

Протягом останнього десятиліття з'явилися серйозні наукові праці, присвячені новому прочитанню літературної спадщини Володимира Винниченка та переосмисленню його особистого і громадсько-політичного життя, як синергійної складової творчого процесу.

Зокрема, художню майстерність і творчу еволюцію митця репрезентують праці таких авторитетних літературознавців, як В. Гуменюк, Т. Гундорова, М. Жулинський, С. Михида, Л. Мороз, В. Панченко, Г. Сиваченко; дослідження психологічної структури особистості письменника – В. Агеєва, Н. Зборовська, Т. Гундорова, С. Павличко.

У своїх дослідженнях науковці акцентують увагу на деяких особистих рисах: надмірна психологізація портрета жінки, імпліцитна присутність страху, перманентність самогубств – у художньому світі й вразливість, депресія, складні відносини з матір'ю – у реальному житті Володимира Винниченка.

Уважаємо доцільним проаналізувати мегатекст автора крізь призму вищезазначеного, оскільки психобіографічні дані, присутні в художніх творах та епістолярії В. Винниченка, на нашу думку, є симптоматичними передумовами домінування архетипу матері в його творчості.

З погляду психоаналізу, психологія звичайної людини є моносексуальною, тоді як психологія творчої – бісексуальна. Як вважає психоаналітик Н. Зборовська, у психології митця-чоловіка дуже сильний «жіночий компонент» зумовлює підвищену сприйнятливості, чутливість і наявність «матріархальної свідомості» [6, с. 182]. У контексті нашого дослідження зазначимо, що надзвичайне знання В. Винниченком жіночої натури, психології, світосприймання та поведінки, яке більшою мірою зумовлюється глибокими і систематичними спостереженнями автора в цьому напрямку (про що свідчить його діаріуш), ймовірно може пояснюватися бісексуальністю його психології. При цьому, якщо психоаналіз вважає бісексуальну психологію митця неперетравленою гомосексуальністю, то аналітична психологія, на яку ми опираємося, пов'язує її з домінуванням архетипу Великої Матері [6, с. 182].

За К. Г. Юнгом, першим носієм материнського архетипу є, насамперед, конкретна мати, оскільки з початку життя дитина нероздільна з нею. Попри те, що психоаналітик називає матір «психічною і фізичною передумовою існування дитини», він зазначає: з поступовим дорослішанням і пробудженням «Я – свідомості» зв'язок між ними слабне й свідомість вступає в опозицію стосовно до безсвідомого, тобто – до своєї власної передумови, що призводить до диференціації Я і матері» [20, с. 239]. Подібна диференціація є невідвратною і природною, однак за індивідуальних обставин відбувається певне відхилення в бік поглинання материнським несвідомим слабкого «Я-свідомого», наслідком чого стає «материнська односторонність» як рання фіксація на прив'язаності до матері. Цю ситуацію Е. Фром називає головною причиною депресії, істерії, неспроможності до реалістичного подолання життєвих труднощів у житті дорослого чоловіка [18, с. 116].

Як зазначають біографи, стосунки Володимира Винниченка з його першим носієм материнського архетипу – рідною матір'ю, були досить складними. Оприлюднені В. Панченком листи матері до Володимира засвідчують наявність певного психологічного конфлікту між ними: «Ты, сын мой, почему-то меня давно не любишь...» [14, с. 13], що дає підстави говорити про певні наслідки невротичних станів, пережитих у дитинстві. Володимир був наймолодшою і єдиною спільною дитиною у своїх батьків – колишнього наймита Кирила Винниченка, і старшої від нього на п'ять років двічі вдови Євдокії Павленко. Родина не розкошувала, у тодішніх реаліях всім її членам доводилося багато працювати, тому ми припускаємо, що материнські почуття обтяженої великою кількістю справ жінки, крім Володі у матері було троє дітей від двох попередніх шлюбів, могли мати «дещо

амбівалентний характер і разом з ніжністю, теплотою і піклуванням про здоров'я і благополуччя дітей вона могла відчувати деяку неприязнь до них» [8, с. 156–172].

Варто зазначити, що, на переконання етнографа Б. Цимбалістого, мати відіграє особливу роль у ментальності українців, і характер української родини є цілком «матріархальним» – саме матері належить практично вся ефективна влада й саме вона має більший вплив на виховання і формування характеру дитини [19, с. 27]. Тому причина докорів, які містяться в листах Євдокії Онуфріївни до дорослого сина «...если ты, Володичка, не любишь и на жалеешь, как свою родную маму, то бог с тобой, я больше и писать не буду никогда...» [14, с. 13], є не лише наслідком диференціації між материнським архетипом і «Я-свідомістю», а й безпосереднім результатом неоднозначності материнської складової у виховному процесі. Безумовно, ми не будемо робити жодних висновків щодо сили материнської любові Євдокії Винниченко, проте, послуговуючись набутками психоаналізу, процитуємо З. Фрейда, який уважав любов матері до немовляти, якого вона годує і пестить, дечим «більш захопливими, ніж пізня приязнь до дитини, що підостає» [16, с. 88]. Цілком погоджується з цією думкою й інший психоаналітик Е. Фром, зазначаючи, що «материнська любов до дорослої дитини, любов, яка нічого не бажає для себе, – це, можливо, найбільш важка форма любові з усіх можливих і найбільш оманлива через легкість, з якою мати любить своє дитя в ранньому дитинстві» [18, с. 124].

Амбівалентність у стосунках між сином і матір'ю, генеза якої відбулася ще на підсвідомому рівні, унаочнюється в автобіографічних творах, зокрема, це стосується оповідання «Федько-халамидник», у котрому авторська перцепція материнського образу відбувається через цілковитий негатив: неласкаве ставлення до дитини, холодність, байдужість, грубість: «І за що мене Бог покарав таким сибірякою»; «Мати Федькова теж схопила Федька і так торсонула, що з того аж бризки посипалися» [2, с. 316].

Вивчаючи особистість В. Винниченка крізь призму психопоетики, С. Михида припускає, що саме своєрідна спроба компенсації дитячо-юнацьких розчарувань, зокрема «тіні між сином і матір'ю» [14, 14] могла стати поштовхом до творення образу надзвичайної жінки, яка втілювала б його ідеал [11, с. 56]. Бажання автора, висловлене на сторінках «Щоденника», дочекатися того часу, коли вся його душа «як переповнена насінням квітка, розкриється назустріч жіночому началу. І буде єдина плоть і єдиний дух» [4, с. 101], вказує на підсвідому ідентифікацію з жінкою, що в купі з гарним смаком, естетичним чуттям і тонко розвиненим Еросом, за класифікацією К. Г. Юнга є симптомами наявності материнського комплексу в чоловіка.

У своїх наукових працях К. Г. Юнг приділяв особливу увагу образу матері в чоловічій психології, який за своїм характером суттєво відрізняється від жіночої, оскільки для жінки мати уособлює її власне

свідоме життя, зумовлене статтю, а для чоловіка – дещо чуже, дещо, «що йому все ж належить випробувати, і що наповнено образами, прихованими в безсвідомому. Для чоловіка мати з самого початку має явний символічний зміст, чим, ймовірно, і пояснюється сильна тенденція ідеалізувати її. Ідеалізація – це прихований апотропаїзм (страх – Л.Б.); людина ідеалізує тоді, коли відчуває таємний страх бути вигнаним» [20, с. 244]. Страх присутній майже у всіх Винниченкових творах, він має різні масштаби, глибину й вияви, діапазон його напруги коливається від невинного дитячого остраху зайти в кімнату, де лежать Великодні паски, чи побоювання грозових хмар («Гей хто в лісі, обізвися», «Федько-халамидник») до німого жаху в очікуванні смерті дитини («Чорна пантера Білий Ведмідь», «Memento»), однак етимологія цього, одного з непростих і загадкових переживань людини полягає в авторській сублимації, дослідження якої, на думку професора В. Марка, є стежкою до розуміння причин психічних станів, позицій, мотивів, інтенцій і вчинків персонажів [10, с. 27]. «Як же тихо ти посміхаєшся... Чого ти так посміхаєшся страшно, дитино моя, життя моє?» [1, с. 301], «Тільки сама вся така, що страшно дивитись. Всю ніч билась головою об підлогу, а ми не давали. Ох, ця ніч! А тепер щось думає, сидить, як камінь, і думає, думає, аж страшно стає» [1, с. 314] і т.п.

Мотив самогубства як перманентне явище в художньому світі В. Винниченка літературознавці, зокрема, Т. Свербілова, вважають традиційною рисою екзистенційного стилю, і у своїх дослідженнях розглядають його тенденційність саме під таким кутом [15, с. 64]. Проте існують інші думки на генезу психології самогубства. Так, Е. Нойман називає його найважливішою передумовою домінування материнського архетипу, коли потенційний самогубець опиняється в «архетипній ситуації коханця, який бореться й опирається владі материнського уроборосу». Неминучій загибелі слабкої свідомості передують психологічна стадія протесту, називана психоаналітиком «пасивним бунтом проти Великої Матері» – пасивним, бо протест проти її влади завершується поразкою і смертю Его [13, с. 120]. Герої В. Винниченка, які вчиняють акт самогубства, проходять складні психологічні жорна, істерично шукаючи вихід із ситуації, і, кожен по-своєму, протестуючи проти важкої реальності. Скажімо, Чорна пантера Рита Каневич бунтує проти близької смерті сина: «Ти думаєш, я буду твій «очаг» берегти? На, маєш, я тобі тепер покажу! Слухай, о тобі заявляю: ти не хочеш піддержувати сім'ї, і я не хочу. Ти живеш для себе, і я буду. Хай Лесик помирає, мені все одно. Я не можу сидіти над ним і дивитись на те, як він гине» [1, с. 285]; Наталя Павлівна – головна героїня п'єси «Брехня» – проти викриття своєї подружньої зради задля спокійного й щасливого існування родини чоловіка: «Умри я – це для них в тисячу раз легше, ніж зрада! В тисячу раз! Це буде просто нещастя, але віра в щастя, в людину не розіб'ється. Розумієш?» [1, с. 160].

Опинившись у безвихідній ситуації і втопившись від психологічного напруження вони ламаються, обираючи смерть як єдиний засіб для примирення з дійсністю і поверненню до «уроборосу материнського світу», що «дає їжу й радість, захищає й зігріває, втішає й пробачає» [13, с. 31]. «І знаєш що я рішила? Знаєш? Що я вб'ю тебе, Лесика і себе! Я не можу жити без вас...» [1, с. 304], – заявляє Рита, спланувавши спільний відхід з життя. «Я не вірю. Досить ви показали це. А хоч би й любили, то краще смерть, ніж з примусу бути вашою. ...вашою я не буду, хоч би й згодилась на «лавровишневі каплі» [1, с. 173], – емоційно промовляє Наталя Павлівна, ще не розуміючи, що підсвідомість уже знайшла вихід – самогубство через отруєння ціаністим калієм, який так легко можна сплутати з «лавровишневими каплями».

Не винятком є і головна героїня п'єси «Memento», котру читач застає в гнітючій період ускладнення стосунків з коханим через вагітність, яку Антонина переривати не хоче, а майбутній батько – Кривенко – на цьому цинічно наполягає: «Та і в чому, власне, весь страх: в тому, що ти зробиш шматок живого, несвідомого м'яса мертвим, чи в тому, що даси цьому шматку зробиється людиною і примусиш на страждання його й інших?» [1, с. 45]. Неможливість захиститися від такої психологічної агресії з боку близької людини підштовхує Антонину до думки про самогубство: «Є ще один вихід... Моя смерть. Ти не віриш, що я можу вмерти?» [1, с. 24], «Що тобі? Тобі ж краще буде. Ну, й примиришся з моєю смертю. Все одно забудеш через тиждень...» [1, с. 46]. Автор не ставить трагічну крапку в житті Антонини, однак слова жінки біля тіла дитини «О, я тепер спокійна! Нема «memento» уже! Нема? Правда? Дивись! Дивись же!..» [1, с. 83] вказують лише на одне – невідворотності її рішення остаточно «розчинитися в єдності з уроборичною Матір'ю» [13, с. 33].

Крім дослідження імпліцитності самогубства як однієї із складових домінування материнського архетипу, п'єса «Memento» дає нам можливість розглянути письменницьке та власне чоловіче бачення найважливішої стадії материнства – вагітності, яку німецький філософ Ф. Ніцше називав єдиною жіночою розгадкою: «Усе в жінці – загадка, і все в жінці має одну розгадку: – вона зветься вагітність» [12, с. 66]. Судячи із щоденникових записів, В. Винниченко мав схожий погляд на жінку в період очікування дитини: «і враз дивне явище: жінка виразно почала відмирати, принада жіночності розтала, лишилася вагітна жінка, яка виконала свій акт і тепер не потребує чоловічої любові, вона вже немовби заповнена, і її чіпати не можна» [4, с. 406]. Сентенція ж філософа, що «чоловік для жінки – лиш засіб: метою завжди є дитина» [12, с. 66], цілком узгоджується з авторською перцепцією материнства, артикульованою головними героїнями п'єси «Memento» та «Чорна пантера і Білий медвідь»: «Та ти на шматки мене ріж, і я не віддам її тобі! Господи! Його дитина... Ха-ха-ха! Твого в неї нічого! Чуєш! Це моя дитина!» («Memento») [1, с. 32]; «О, моє єдине щастя, єдине сонце, моя

радість, біль мій солодкий, пекучий. Лесику! Лесю! Лесику! Посміхнись до мами, ось прийшла до тебе. Мама не дасть тебе нікому, мама безумна, але мама серце своє вирве для тебе... («Чорна Пантера і Білий Медмідь») [1, с. 301].

Материнські образи, створені В. Винниченком в обох п'єсах позначені такою надемоційністю і вразливістю, що доречно згадати думку деяких психологів щодо самої суті материнської любові, яка полягає в обожнюванні свого дитяти лише поки воно мале і повністю залежить від них. Таке любовне ставлення, зокрема, Е. Фром, частково пояснює інстинктом, який можна виявити і в самок тварин, і в людини, однак якою б не була роль цього інстинктивного фактора, психолог виділяє ще й специфічний суто людський психологічний фактор – нарцисичне начало. «Оскільки мати все ще відчуває дитя як продовження її самої, її любов і обожнювання можуть задовольняти її власний нарцисизм, тобто найважливішою материнською мотивацією є потреба трансценденції», у дитині вона виходить за межі свого Я, її любов надає її життю сенсу й значущості [18, с. 122]. І саме в неспроможності чоловіка задовольнити свою потребу в трансценденції через народження дитини, Е. Фром убачає причину його намагання вийти за межі себе, витворюючи рукотворні об'єкти й породжуючи ідеї. Висновок психолога цілком можна застосувати до літературних героїв обох п'єс, психологічна канва яких містить, з одного боку, нарцисизм матерів, які, перебуваючи лише «посередником між тілом дитини і середовищем в якому вона перебуває» [9, с. 388], мислять себе єдиним цілим з нею: «А я думала, що Лесика мого вже одняли. Одняли кров мого серця. ... дитино моя, життя моє? Лесику! Мама?. Пізнав. Пізнав маму? Пізнав свою кров» (Рита «Чорна Пантера і Білий Медмідь») [1, с. 301]; «Серце моє манюсіньке. Ша, Ша, любий! Тихо, моє хороше» (Антонина «Memento») [1, с. 72], з іншого маємо портрети батьків – талановитих художників, які знайшли вияв трансцендентності через мистецтво. Проте, якою б не була суть материнської любові, в обох п'єсах вінцем її стає трагедія, смерть відбирає синів в обох жінок. Дослідники, зокрема В. Панченко, убачають у цьому певну автобіографічність, оскільки письменник сам пережив трагічне батьківство – його позашлюбний син від Люсі Гольдмерштейн помер немовлям за невідомих обставин, і митець досить важко переживав як сам факт смерті дитини: «Останніми часами я мав багато важких переживань, які знов довели мою нервову систему до поганого стану. А оце недавно в мене помер син (трьох місяців) при тяжких обставинах. Це вкрай зопсувало мої нерви, і те, що я придбав у Парижі, пішло геть. Почуваю себе дуже погано...» (писав він в листі до Є. Чикаленка, оприлюдненому В. Панченком) [7, с. 73–183], так і докори Люсі, котра вважала Володимира Кириловича винним у загибелі дитини. Біографам достеменно не відомо, що саме означає «тяжкі обставини», і в чому саме колишня кохана звинувачувала

митця, тому висновки робляться на основі листа-відповіді В. Винниченка до Л. Гольдмерштейн.

Зважаючи на визнану автобіографічність п'єси «Memento», цілком ймовірно, що всі материнські підозри й докори, які не збереглися у листах, були вкладені у уста Антонини: «Заклинаю тебе всім дорогим тобі, талантом твоїм, твоїм життям, заклинаю всім твоїм минулим і будучим, скажи! Скажи нам треба знать причину... Лікар, здається, помилився – у його круп, а не дифтерит. Чи може ти дав такої отрути, що не можна узнать? Він мучиться... Воно ж невинне! Що воно зробило тобі, пожалій муки його!» [1, с. 79].

Досліджуючи психічний стан людей, які пережили втрату близьких, З. Фрейд пропонує насамперед проаналізувати нав'язливі докори, виражені в побоюванні, чи не стали вони самі причиною смерті. Відкриваючи приховані пружини цього страждання, психоаналітик виявив, що в тих, хто оплакує небіжчика, десь ворухнулося таке, «самим їм невідоме, бажання, задовільнене смертю, що вони і спричинили б ту смерть, якби володіли для цього достатньою силою» [17, с. 85]. Така прихована в безсвідомому за ніжною любов'ю ворожість присутня майже у всіх випадках сильної прив'язаності до певної людини і являє собою класичний приклад амбівалентності людських почуттів, уважає З. Фрейд. Оскільки наше дослідження торкається перцепції материнства, то, застосувавши думку психоаналітика до материнських образів, ми віднайшли приховані підтвердження їхньої амбівалентності. У бесідах з чоловіком Рита Каневич неодноразово висловлює як абсолютну впевненість у невідворотності смерті: «Це – єдиний вихід. Або смерть Лесика, або продаж полотна» [1, с. 281], «Ні, ти йому боляче робиш! Ти його вбиваєш. Чуєш ти? Дитина помре. Помре!» [1, с. 284], так і підсвідоме бажання вбити свою дитину: «І знаєш що я рішила? Знаєш? Що я в'ю тебе, Лесика і себе! Я не можу жити без вас...» [1, с. 304]. Цілком прийнятним для вирішення любовної справи вбачалося вбивство своєї дитини через власне самогубство Антонині з «Memento»: «Я вмираю, і мені все одно... Я благаю тебе, годі, я не зміню своєї постанови, можеш бути спокійним: дитини у тебе не буде. І годі» [1, с. 45].

Зазначимо, що за К. Г. Юнгом смерть є одним з основних негативних символів материнського архетипу – уособленням Жахливої Матері, яка прагне прийняти дитину знову в себе [20, с. 33]. Тому імпліцитна та експліцитна символіка смерті, розвиненість трагічного начала в переважній більшості творів та психоаналітичне тлумачення біографії письменника вказують на амбівалентність перцепції материнства та домінування в його творчості архетипу матері, причому здебільшого в негативному значенні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Винниченко В. Вибрані п'єси: У 2 т. – К.: Мистецтво, 2008. Т. 1. – 336 с.
2. Винниченко В. Намисто. – К.: Веселка, 1989. – 380 с.

3. Винниченко В. Щоденник (1921–1925). – Т. 1 – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – 500 с.
4. Винниченко В. Щоденник (1921–1925). – Т. 2 – Едмонтон – Нью-Йорк, 1983. – 498 с.
5. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – 4-е вид. – К.: Факт, 2007. – 148 с.
6. Зборовська Н. Психоданаліз і літературознавство: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – 392 с.
7. Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського. – Фонд 293. – справа 73–183.
8. Кісь О. Материнство і дитинство в українській традиції: деконструкція міфу. Соціальна історія. Щорічник 2003. Жіноча і тендерна історія / Під ред. Н.Л.Пушкарської – М.: «Російська політична енциклопедія», 2003. – с.156–172).
9. Крістева Ю. Полілог / пер. З фр. П. Тарашука. – К.: Юніверс, 2004. – 480 с.
10. Марко В. Сублимація страху в художньому світі В.Винниченка. Стаття перша // Наукові записки. – Випуск 62. – Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2005. – С. 26–33.
11. Михида С. Особливість В. Винниченка у світлі психопоетики (теоретичні аспекти) // Наукові записки. – Випуск 62. – Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2005. – С. 49–57.
12. Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Пер. З нім. – К.: Основи, Дніпро, 1993. – 425 с.
13. Нойман Е. Походження і розвиток свідомості. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1998. – 464 с.
14. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: книга розвідок та мандрівок. – К.: Твім інтер, 2004. – 288 с.
15. Свербілова Т. Пророк Винниченка та самогубець Ердмана: Національний кут зору // Наукові записки. – Випуск 62. – Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2005. – С. 63–70.
16. Фрейд З. «Спогади Леонардо Да Вінчі про раннє дитинство», пер. з нім. Р.Додельцева, М.Попова, – Спб.: «Азбука-класика», 2006. – 224 с.
17. Фрейд З. Тотем и табу. Психологія первісної культури і релігії. – Спб.: «Алтея», 1997. – 221 с.
18. Фром Е. Душа людини. – М.: Республіка, 1992. – 468 с.
19. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – Нью-Йорк, 1956. – С. 26–43.
20. Юнг К.Г. Душа і міф: шість архетипів. – К.: Державна бібліотека України для юнацтва, 1996. – 384 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Богданова Любов Миколаївна – аспірантка кафедри української літератури КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: література доби модернізму, аналітична психологія